ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПІДТРИМКИ РЕЛОКОВАНОГО БІЗНЕСУ

ЗОЗУЛЯ Євген Вікторович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та безпеки життєдіяльності Криворізького факультету Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8114-1133
УДК: 340
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.4

У статті здійснено аналіз діяльності органів місцевого самоврядування у сфері підтримки релокованого бізнесу. Зауважено про кількість втрат малого і середнього бізнесу в перші місяці війни, а також про причини невдалої релокації окремих підприємств. Окрему увагу приділено діяльності органів місцевого самоврядування щодо успішної релокації підприємств малого й середнього бізнесу країни зі східних та центральних регіонів України. Наведено приклади успішної роботи місцевого самоврядування у сфері підтримки релокованого бізнесу. Зроблено увагу на те, що органи місцевого самоврядування у локальних нормативно-правових актах (програмах, положеннях, стратегіях) передбачають наступні заходи інвестиційної підтримки релокованому бізнесу: надання ваучерної підтримки (ваучери на участь у виставково-ярмаркових заходах для підприємців, ваучери на інвестиційні цілі, компенсаційні ваучери, ваучери на релокацію, ваучери на розвиток, ваучери на енергозбереження, ваучери на енергозабезпечення); фінансова підтримка безробітних, внутрішньо переміщених осіб на відкриття власного бізнесу в рамках проєкту «єРобота»; організація та проведення конференцій, форумів, зустрічей для стимулювання залучення інвестицій та ін. Зроблено висновки про важливу роль органів місцевого самоврядування у підтримці релокованого бізнесу. Зокрема, впровадження власних ініціатив, створення центрів підтримки, різнобічних програм допомоги, надання безкоштовних консультацій релокованим підприємцям і т.ін. Одночасно визначено коло проблем, з якими стикаються підприємці релокованого бізнесу, а саме: складнощі з підключенням до комунікацій, висока орендна плата на комерційну та житлову нерухомість, збереження аукціонів для оренди комунального майна. Також існують окремі випадки недовіри релокованих підприємців до органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: релокований бізнес, органи місцевого самоврядування, успішна релокація, перевезення потужностей, евакуація підприємства.

Постановка проблеми

Після початку повномасштабного військового вторгнення з боку російської федерації український бізнес зазнав суттєвих збитків. Значна кількість підприємців змушена призупинити або закрити свою діяльність, а деякі підприємства були повністю знищені. Зауважимо, що, за інформацією дослідження Advanter Group спільно з діловими клубами України та Центром економічного відновлення, за перші кілька тижнів війни прямі поточні втрати малого та середнього бізнесу в Україні сягнули $80 млрд [1], тому тисячі підприємців почали активно звертатися по допомогу щодо перенесення підприємств із різних областей, які знаходяться поруч із зоною бойових дій. У зв'язку з цим Кабінетом Міністрів України була розглянута ініціатива підприємців та керівників державних підприємств про переміщення (релокацію) промислових підприємств із зони активних бойових дій в умовно безпеч-

ні регіони західної та центральної частини України з метою подальшого відновлення економіки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемні аспекти міграції населення та бізнесу на регіональному рівні сьогодні є об'єктом досліджень багатьох вітчизняних учених. Проблематика функціонування регіонального бізнесу в умовах повномасштабної агресії з боку рф проаналізована Г. Возняк, О. Мульською, Т. Васильцевим, І. Бараняк, А. Терещук, Л. Якімовою та ін. Однак бракує наукових досліджень, присвячених участі органів місцевого самоврядування у сфері підтримки підприємств, які перемістилися з прифронтових територій в інші регіони.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Здійснити аналіз діяльності органів місцевого самоврядування у сфері підтримки релокованого бізнесу**.**

Виклад основного матеріалу

25 березня 2022 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження № 246-р. «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення в разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію» [2]. Треба зазначити, що у вказаному нормативно-правовому акті взагалі не згадуються органи місцевого самоврядування. Головними виконавцями цього розпорядження є центральні міністерства (Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості, Міністерство розвитку громад та територій України, Міністерство економіки) та обласні військові адміністрації. Таким чином, процедура релокації бюрократично зав'язана на міністерствах та обласних військових адміністраціях, що нерідко змушує органи місцевого самоврядування шукати неформальні канали комунікації із бізнесом під час перемовин щодо релокації [3].

Треба звернути увагу на те, що службовці органів місцевого самоврядування, розуміючи важливість викликів, які виникли перед громадами ще до прийняття вищезазначеного нормативно-правового акту, активно включилися в роботу. Наприклад, 14.03.2022 р. депутатська фракція «Рідне Закарпаття» направила запит на адресу Ужгородської міської ради з пропозицією створити на базі Ужгородської міської ради Центр сприяння перенесення бізнесу із зони бойових дій [4]. Також члени цієї фракції запропонували Ужгородській міській раді розробити механізм подачі заявок на евакуацію бізнесу до Ужгорода; підписати меморандум про співпрацю з Укрзалізницею та приватними фірмами з доставки товарів для допомоги в організації логістики та перевезення потужностей відповідних підприємств; зібрати інформацію про наявні на території нашої громади майнові та земельні площі, які можуть бути надані в постійне користування або оренду потенційному бізнесу, а також про можливості підключення до електромереж, каналізації та водопостачання цих об'єктів; забезпечити юридичну підтримку особам, які звертатимуться з метою евакуації бізнесу; спільно з приватним сектором місцевого бізнесу організувати допомогу в пошуку житлової або комерційної нерухомості, яка потрібна для комфортного розміщення підприємств і його співробітників в м. Ужгороді [4].

Зауважимо, що Ужгородська міська рада серйозно віднеслася до цих пропозицій, але не стала утворювати новий орган управління (Центр сприяння перенесення бізнесу із зони бойових дій), а поклала зобов'язання надання допомоги релокованому бізнесу на «Центр Дія. Бізнес в Ужгороді». Треба зазначити, що цей центр було відкрито на базі Ужгородського національного університету, завдяки співпраці Закарпатської обласної ради, Закарпатської обласної державної адміністрації та за підтримки партнерів USAID та Nokia 15 лютого 2021 р. [5]. Команда «Центр Дія. Бізнес в Ужгороді» допомагає перемістити бізнес на безпечні території та сприяє продовженню його діяльності. Зокрема, центр надає безкоштовно наступні види допомоги: консультування мікро- та середнього бізнесу регіону з усіх питань, пов'язаних з адаптацією та відновленням у

післявоєнний період для підтримки та економічного розвитку регіону та країни в цілому; пошук та підбір відповідних площ для розміщення виробництва; забезпечення підприємств трудовими ресурсами на місцях, у тому числі внутрішньо переміщених осіб; нетворкінг для підприємців, який допоможе у встановленні та розширенні нових ділових контактів; надання інформації щодо економічних можливостей регіону та пошук ринків збуту [5]. Отримання об'єктивної інформації вкрай важливо задля успіху релокованого бізнесу, оскільки існують випадки, коли на новому місці підприємців чекають «не дуже радісні» конкуренти. На думку експерта KSE Graduate Business School та проєкту USAID «Економічна підтримка України» Олега Зубченка, для покращення ефективності програми релокації необхідно стандартизувати на рівні областей та громад інформацію, яку вони надають підприємцям. Слід забезпечувати комплексною інформацією про основні галузі та суб'єктів господарювання, щоб підприємці змогли зробити аналіз майбутніх процесів виробництва, поставок, реалізації та ін. [6].

Також в управлінні економічного розвитку Ужгородського виконкому було створено відділ релокації бізнесу, який допомагатиме в налагодженні дієвої співпраці між владою та підприємцями, а також у розв'язанні проблемних питань, що виникатимуть [7]. Під час зустрічі службовців органів місцевого самоврядування Ужгородської міської ради з представниками релокованого бізнесу у 2022 р. була досягнута домовленість про створення спільного чату, де обговорюватимуться проблемні питання, анонсуватимуться заходи для бізнесу та здійснюватиметься обмін корисними посиланнями та контактами [7]. За розпорядженням голови Закарпатської ОВА та органів місцевого самоврядування, в області було створено близько 29 виробничих майданчиків різного типу, стану і власності для релокованого бізнесу. Деякі площі комунальної власності віддали бізнесменам за символічну плату [8].

10 листопада 2025 р. Ужгородська міська рада прийняла «Програму підтримки підприємництва та релокації бізнесу в м. Ужгороді на 2023-2025 роки» [9]. У цьому нормативно-правовому акті зазначено основні види підтримки релокованого бізнесу: 1) визначення переліку суб'єктів господарювання, які мають намір щодо переміщення виробничої діяльності з територій, де ведуться бойові дії або є загроза бойових дій на територію м. Ужгорода; 2) визначення переліку вільних виробничих площ та земельних ділянок різної форми власності, які можуть бути використані переміщеними суб'єктами господарювання для організації та ведення бізнесу, та створення єдиної бази даних; 3) проведення постійного моніторингу стану переміщення підприємств; надання інформаційної та організаційної допомоги щодо можливостей розміщення та проживання працівників переміщених підприємств; 4) сприяння оперативному підключенню виробничих потужностей переміщених підприємств до газо-, водо-, електропостачання та інших інженерних комунікацій; 5) організація та участь у заходах (зустрічах за круглим столом, конференціях, семінарах та ін.) з питань релокації бізнесу; 6) підготовка тиражування та виготовлення (оновлення) рекламно-інформаційної, презентаційної продукції, зокрема, каталогу релокованих підприємств та продукції (послуг), що ними виробляється (надається).

Зауважимо, що така активна позиція службовців органів місцевого самоврядування Закарпатської області привела до позитивного результату. Станом на травень 2023 р. 14,5 % від усіх релокованих підприємств в Україні працюють на території Закарпатської області (більше як 24 % – тільки на Львівщині) [10]. За офіційною інформацією заступника голови ОВА Закарпатської області Василя Іванчо, протягом лютого-червня 2022 р. 358 компаній з інших регіонів релокували на територію Закарпаття [11], станом на грудень 2022 р. – 440 компаній [12].

Одним із перших підприємств, яке релокувалося та почало виробництво на території Закарпатської області, було підприємство із переробки сміття «ТЕМП-Україна» з міста Харкова. Керівництво відкрило цехи з переробки поліетиленової плівки поблизу «тепличних» сіл Іршавського району (Сільце, Заріччя, Приборжавське). До релокації підприємства на Іршавщину місцеві фер-

мери платити 500 грн за послугу вивезення використаної плівки на територію полігону побутових відходів [10]. Серед найбільших виробничих підприємств, які релокували бізнес до Закарпаття, це: 1) виробнича корпорація родини Шуфані, до складу якої входять 11 компаній різних за профілем діяльності, але об'єднаних кількома спільними рисами (займаються обробкою металу і виготовленням обладнання для його обробки); 2) компанія «Вітряні парки України» (виробник вітроенергетичних установок (ВЕУ) мультимегаватного класу та надавач послуг з їх монтажу та введення в експлуатацію); 3) Centravis Ltd (розробник і виробник безшовних алюмінієвих труб); 4) SOTON (виробник полікарбонатних листів); 5) ТОВ «LEGIO» (компанія повного циклу з розробки моделей, пошиву одягу спецпризначення та спорядження); 6) ZENTEX (виробник протиопікових гелевих серветок та пов'язок «ОпікУн», дезінфікуючих засобів для шкіри «ДезУн»); 7) SheMax Ukraina (виробник електрообладнання в салони краси); 8) APEX PLANT (виробник полімерної продукції); 9) МІК (компанія з пошиву одягу спецпризначення); 10) Temp Ukraine (виробник полімер-піщаних виробів, а саме: каналізаційних люків, плитки тротуарної, водовідводів, бордюрів тощо) [13].

Також окремо треба відмітити Харківське підприємство з металообробки – «Варіант-М». Керівництво цієї компанії на території непрацюючих підприємств Закарпатської області відновили та запустили в роботу в Берегові 8 тисяч квадратних метрів виробничих площ, у Мукачеві – 7 тисяч, в Ужгороді – 12 тисяч [10]. Ще однією з потужних компаній, які релокувалися на Закарпаття, стало підприємство з виробництва труб «Централіс» із міста Нікополя Дніпропетровської області, яке розпочало роботу в Ужгороді взимку 2023 р. [10]. Також важливий внесок в економіку Закарпатської області внесла компанія «Аякс», яка спеціалізується на розробці та виробництві бездротових та провідних систем безпеки [14]. Серед релокованих на Закарпаття бізнесів не так багато представників вітчизняного АПК. Однак один із фермерів (ТОВ ТД «Є ВСЕ») змусив усю країну говорити про себе, оскільки зумів виростити на Ужгородщині херсонські кавуни [15]. За інформацією голови Закарпатської ОВА Віктора Микити, завдяки релокованому бізнесу у 2022 р., приріст ВВП на Закарпатті склав 18 % [12]. Також голова Закарпатської обласної ради Роман Сарай зазначив, що, завдяки релокованим підприємствам, змінилася структура обласного бюджету. «Внаслідок збільшення надходжень від податків, дотаційність гірського краю зменшилася за три роки з 60 % до 25 %, а у 2025 р. очікується і вихід на самоокупність» [16]. Унаслідок релокації бізнесу з інших регіонів України, на території Закарпатської області було створено понад 10 тисяч нових робочих місць [13].

Ще одним потужним економічним кластером, який переїхав на територію Закарпатської області, були айтівці. За підрахунками місцевої влади, на територію Закарпаття переїхало приблизно 35 тис фахівців з ІТ та близько 80 компаній ІТ-кластеру [12]. За інформацією департаменту економічного та регіонального розвитку Закарпатської ОВА, працівники ІТ-сектору суттєво поповнюють місцевий бюджет, сплачуючи податки. Наприклад, за півтора року роботи ІТ-компанія ЕРАМ уже сплатила до Ужгородського бюджету 2 млн грн податків [10]. У «Стратегії розвитку Закарпатської області на період до 2027 року» було зазначено: «Обсяг сплачених податків і зборів до місцевого бюджету від релокованого бізнесу складає 1,0 % у доходах до загального фонду місцевих бюджетів області, а у деяких територіальних громадах – від 1,5 до 2,7 відсотка» [13]. Існували випадки, коли службовці Закарпатської ОВА просили працівників ІТ-сектору спеціально реєструватися в громадах, яким були потрібні податки, наприклад, у Батьові (невелике селище біля угорського кордону) [10]. Треба зазначити, що кейс із релокацією ІТ-бізнесу – це ще додатково притік валюти для регіону, приріст економіки краю, оскільки сім'ї айтівців живуть на території області, винаймають квартири, купують продукти, речі, послуги тощо. Зауважимо, що після звільнення ЗСУ тимчасово окупованих територій Київської, Чернігівської, Харківської, Херсонської областей частина працівників ІТ-сектору по-

вернулася додому, але значна частина залишилися на Закарпатті (понад 210 ТОВ та ФОПів зі сфери ІТ) [10].

Зауважимо, що релокований бізнес стикається на практиці з великою кількістю проблем. Зокрема, у Стратегії розвитку Закарпатської області на період до 2027 року були зазначені певні проблеми, які виникають у релокованих підприємств: 1) виробництво або інші активи бізнесу частково втрачені або повністю через бойові дії заблоковані в оточених ворогом містах; 2) нестача кадрів, унаслідок того, що частина персоналу покинула локацію базування бізнесу або була мобілізована, а на обласному ринку відсутні кваліфіковані працівники необхідних професій (приймати на роботу, а потім навчати немає часу та фінансових ресурсів); 3) втрата значної частини доходу через зменшення збуту, втрата каналів продажу, руйнування ланцюгів поставок; 4) повна невизначеність та непрогнозованість, з огляду на попит, і, відповідно, неефективність традиційного планування; 5) складнощі з імпортом та експортом товарів, сировини, комплектуючих, виходу на Європейські ринки; недостатньо власних обігових коштів на запуск повноцінного виробництва на нових локаціях; забезпечення житлом працівників та їхніх сімей; 6) довгий процес бронювання висококваліфікованих спеціалістів; 7) у зимовий період – енергетичний блекаунт [13].

Серйозною перепоною для початку роботи релокованого бізнесу стало збереження аукціонів для надання релокованим підприємствам виробничих приміщень. Треба зазначити, що органи місцевого самоврядування не завжди здатні оперативно розв'язати проблему забезпечення релокованих підприємців необхідними приміщеннями, до того ж участь в аукціонах не гарантує перемоги підприємству, що релокується. У зв'язку з цим необхідно внести зміни до Закону України «Про оренду державного та комунального майна» щодо надання права органам місцевого самоврядування здійснювати надання комунального майна в оренду виключно для потреб релокованих підприємств, без проведення аукціонів [3].

Однак, незважаючи на значний перелік видів допомоги, як надавали органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації релокованому бізнесу, частина підприємців відмовилася від допомоги. За інформацією директора департаменту економічного та регіонального розвитку Закарпатської ОВА Івана Завидняка, усі релоковані підприємці поділялися на дві групи: «Деякі представники бізнесу їздили в ОВА через день, а деякі, навпаки, просили: «Ви нам тільки не заважайте, ми самі все влаштуємо» [10]. На нашу думку, це свідчить про недовіру до місцевої влади з боку релокованих підприємців.

Інший приклад. За інформацією ДП «Прозорро. Продажі», Львівська область стала першою в Україні за релокацією бізнесу [17]. Департамент економічної політики Львівської обласної військової адміністрації повідомив, що станом на 7 листопада 2024 р., у Львівську область релокували 966 підприємств [18]. Найпотужнішими релокованими підприємствами у Львівській області є: ТзОВ «Промислова компанія «ПОЖМАШИНА»,ТОВ «Рубіжанська панчішна мануфактура», ТзОВ «Сем екопак», ТзОВ «Чайка», ТзОВ «Агро мастер плюс», ТзОВ «МАКС-ЕКО сервіс», ПрАТ «ФІЛІП МОРРІС УКРАЇНА» [18].

У 2022 р. Львівська міська рада прийняла Програму сприяння розвитку підприємництва у Львівській міській територіальній громаді на 2023-2025 роки. Цим нормативно-правовим актом був передбачений пакет заходів щодо інвестиційної підтримки бізнесу, у тому числі й релокованому: 1) надання ваучерної підтримки (ваучери на участь у виставково-ярмаркових заходах для підприємців, ваучери на інвестиційні цілі, компенсаційні ваучери, ваучери на релокацію, ваучери на розвиток, ваучери на енергозбереження, ваучери на енергозабезпечення); 2) фінансова підтримка безробітних, внутрішньо переміщених осіб на відкриття власного бізнесу в рамках проєкту «єРобота»; 3) організація та проведення конференцій, форумів, зустрічей для стимулювання залучення інвестицій та ін. [19].

У Львові ще до початку повномасштабної війни за ініціативою Львівської міської ради було створено Центр підтримки підприємництва. Основним завданням Центру

є підтримка середнього та малого бізнесу, консультування та юридичний супровід підприємців, навчання, допомога в оформленні документації. Фактично ця установа стала своєрідним містком між міською радою та бізнесом. З початком війни Центр підтримки підприємництва посів активну позицію щодо підтримки релокованого бізнесу. Одним із видів такої підтримки є виділення коштів із місцевого бюджету з метою компенсації витрат, пов'язаних із перевезенням устаткування або оренди приміщень для виробництва (торгівлі). Також Центр підтримки підприємництва проводить конкурси ваучерів для підтримки бізнесу. Наприклад, підприємець з Донецька Сергій Пивовар, який удруге перевіз свій кондитерський цех до Львова з Покровська у 2022 р., отримав ваучер на суму 100 тис грн. Ці гроші підприємець витратив на оплату оренди приміщення та закупівлю сировини [20]. Також отримала ваучер підприємиця з Маріуполя, яка відкрила свій квітковий магазин у Львові [21].

У 2025 р. Львівська міська рада заклала в бюджеті 70 млн грн на всі види ваучерів для підприємців [22]. На сьогодні Львівська міська рада пропонує ваучери на релокацію для підтримки бізнесу, який переміщується до Львова, у розмірі до 300 тис грн [23].

Другим структурним підрозділом Львівської міської ради, який надає ефективну допомогу релокованому бізнесу, є Управління інвестицій та проєктів. На офіційному сайті цього управління зазначено дві послуги, які надаються українському бізнесу з постраждалих регіонів щодо їх наміру здійснити релокацію підприємства до Львівської громади: підбір відповідних виробничих, складських та офісних приміщень; допомогу в перевезенні потужностей та товарів підприємства [24].

Також сприяє релокації бізнесу на територію Львівської області фінансова допомога з боку Львівської ОВА за Програмою «Підтримка бізнесу у Львівській області на період воєнного стану». У цьому нормативно-правовому акті вказано, що «Департамент економічної політики Львівської обласної державної адміністрації надає безповоротну фінансову допомогу суб'єктам підприємницької діяльності в сумі 100 тис грн, якщо це підприємство здійснило переміщення виробничих потужностей та реєстрацію на території Львівської області, і додатково 100 тис грн, якщо переміщене підприємство створило не менше 20 нових робочих місць під час воєнного стану на момент подачі заявки» [25]. У період з квітня по вересень 2022 р. 33 релоковані підприємства отримали фінансову підтримку від Львівської ОВА в розмірі 100 тис грн [26].

Також у Львові на території лікарні Св. Пантелеймона у червні 2023 р. було відкрито Центр для релокованого бізнесу загальною площею 450 метрів квадратних. Цю будівлю було передано в пільгову оренду релокованим підприємствам терміном на 2 роки на конкурсній основі. Релоковані підприємства (орендарі) будуть надавати допомогу медичному закладу в елементах протезування. На реалізацію цього проєкту Програма розвитку ООН виділила грант на суму 5,5 млн грн, ще 1,5 млн грн було надано Львівською міською радою [27].

Треба додати, що на базі Львівської міської ради проводяться різні грантові конкурси. Наприклад, у 2023 р. чеська гуманітарна організація «Людина в біді», за фінансової підтримки американського народу, оголосила конкурс мікрогрантів на підтримку українських підприємців (надання до 1 000 доларів США для ФОП, які мають не більше одного найманого працівника; надання до 5 000 доларів США для підприємств, які мають двох та більше найманих працівників). Грант можна витратити на відновлення як переміщеного, так і місцевого бізнесу, який постраждав від воєнних дій [28].

Також на базі Львівської міської ради за підтримки Програми USAID «Конкурентоспроможна економіка України» Львівський регуляторний хаб у період з березня по серпень 2023 р. було реалізовано проєкт «Relocate together: майданчик для релокованих підприємств». Основними заходами проєкту були:

галузеві заходи за участі профільних експертів та представників влади; індивідуальні консультації для релокованих підприємств у юридичній сфері; обговорення проєктів змін до нормативно-правових ак-

тів державного та/або місцевого рівня щодо покращення умов ведення бізнесу для релокованих підприємств [29].

Треба зауважити, що деякі релоковані підприємці не задоволені рівнем допомоги від місцевої влади. Під час дискусії на Ютуб-каналі «Альфа та Омега» херсонський підприємець Михайло Бойцов, який релокував бізнес (підприємство з переробки відходів масло-жирової промисловості в біопаливо) на територію м. Стрия Львівської області повідомив про кілька проблем [30]. По-перше, органи місцевого самоврядування пропонували приміщення для ведення бізнесу, але, як правило, це були залишені корівники або будівлі зруйнованих радянських комбікормових заводів без будь-яких комунікацій; по-друге, місцеві підприємці підвисили орендну плату на комерційну нерухомість (будівлі та землю) й органам місцевого самоврядування не вдалося знайти компроміс у розв'язанні цієї проблеми; потретє, жодний службовець місцевого самоврядування не відвідав релоковане підприємство з метою надання якоїсь інформаційно-консультативної, матеріально-фінансової допомоги, чиновники тільки телефонували на підприємство з метою з'ясування інформації про припинення або продовження роботи підприємства. Наприкінці інтерв'ю Михайло Бойцов зробив висновки, що пропозиції по релокації з боку органів влади – «це інший світ, який десь існує, але тебе він не обходить» [30].

Зауважимо, що фінансова допомога релокованому бізнесу надається не тільки обласними центрами західної України, а й невеликими громадами. Наприклад, з метою зацікавленості підприємців релокувати бізнес у конкретну громаду, Нововолинська міська рада прийняла спеціальну програму підтримки бізнесу. Цим нормативно-правовим актом передбачено надання безповоротної фінансової допомоги підприємствам у розмірі 50 тис грн, що здійснили переміщення та реєстрацію на територію Нововолинської міської територіальної громади [19]. Станом на травень 2022 р. у Нововолинську (50 тис населення) зареєстровані і функціонують кілька релокованих підприємств: з переробки ПЕТ-пляшок, швейного виробництва, налагоджений ІТ-бізнес, кафе, манікюрний салон та інші приватні підприємства, перевезені з гарячих точок України [31]. Особливо актуальною є продукція релокованого харківського підприємства «Амрок», яке займається виготовленням розвантажувальних жилетів для військових. Зауважимо, що власник цього підприємства Владислав Будаєв безпосередньо звернувся до міської влади із пропозицією про релокацію. Нововолинська міська рада оперативно відреагувала на цю пропозицію та надала підприємцю частину приміщення міжшкільного навчально-виробничого комбінату, де відбувалися курси кравців. Керівництво релокованого підприємства залучило до виробничого процесу як місцевих мешканців, так і вимушених переселенців [32]. Подібний випадок стався у Копичинецькій громаді на Тернопільщині, до якої звернувся власник підприємства з виробництва меблів. Місцева громада надала релокованому підприємству необхідне приміщення для виробництва та юридичні консультації [33].

В Івано-Франківській області діє розроблена ВЦА спільно з її структурними підрозділами та за участю органів місцевого самоврядування «Програма економічного і соціального розвитку Івано-Франківської області на на 2022-2026 р.». У розділі 2.1 цього нормативно-правового акту зазначено, що одним із обов'язків місцевої влади є «залучення релокованих підприємств до реалізації проєктів із місцевим бізнесом, участі у грантових конкурсах шляхом проведення спільних заходів (вебінарів, круглих столів, форумів, конференцій, тощо); координація роботи щодо розвитку індустріальних парків області, здійснення заходів ініціаторами для їх облаштування» [34].

Також в області діє платформа Save Business Now, створена спільно з Івано-Франківською міською радою, Івано-Франківською ВЦА та БО інноваційного центру «Промприлад. Реновація» для допомоги підприємцям, які в умовах війни вимушені перемістити свій бізнес до Івано-Франківська та області. Головною метою проєкту є допомога українським підприємствам з релокацією бізнесу до Івано-Франківська й

області; надання вичерпної інформації про фінансову та іншу підтримку, а також посилення економічних процесів на територіях, де не ведуться бойові дії [35].

За ініціативою службовців органів місцевого самоврядування на Івано-Франківщині було створено сайт для релокації підприємств з інших регіонів України. На сайті можна знайти загальну синхронізовану базу, яка значно спрощує процес релокації та «адаптації» компаній, а також інформацію про фінансову та іншу підтримку релокованим підприємцям [36].

Станом на 18.03.2024 р., до Івано-Франківщини з початку повномасштабного вторгнення переїхало 306 компаній [37]. Наприклад, у 2022 р. до Івано-Франківська за програмою релокації бізнесу частково перемістив свої виробничі потужності Запорізький завод кольорових металів (ЗЗКМ) [37]. Також у Долину Івано-Франківської області з Києва переїхала багатопрофільна компанія «Дукор», яка займається виробництвом дитячих, спортивних товарів, вуличних меблів, пошиттям військового одягу [38]. Ворохтянська громада в Івано-Франківській області надала в користування підприємця з Харківської області Євгена Ільченка приміщення, де він з двома працівниками виготовляє зварювальні системи та забезпечила житлом три родини переселенців [39].

Також за ініціативою службовців органів місцевого самоврядування у Івано-Франківську проводяться різні заходи (вебінари, круглі столи, форуми, конференції тощо). Наприклад, за пропозицією Івано-Франківської міської ради 19 квітня 2023 р. відбулась дискусія на тему: «Як Івано-Франківську робити більше? Інтеграція ВПО, релокація бізнесу та початок відбудови» [40]. Так 29 серпня 2023 р. у приміщенні Івано-Франківської торгово-промислової палати відбувся круглий стіл на тему: «Уроки релокації: виклики та потреби бізнесу під час війни», під час якого було здійснено аналіз результатів релокації бізнесу до трьох регіонів України: Львівської, Вінницької та Івано-Франківської областей. Один зі спікерів круглого столу експерт Центру громадської експертизи Любомир Чорній повідомив про бездіяльність органів місцевого самоврядування у вирішені проблеми значного підвищення орендної плати на комерційну нерухомість з боку місцевого бізнесу в Івано-Франківській області. На його думку, саме ця проблема стало головною причиною того, що Івано-Франківська область не стала лідером щодо кількості релокованого бізнесу на території Західної України [41]. Зазначимо, що на підставі чинного законодавства цю проблему розв'язати складно, але влада все ж таки має важелі впливу на бізнес. За інформацією виконувача обов'язків директора Департаменту регіонального розвитку Чернівецької ОДА Валентина Дунаєвського: «На зростання цін на оренду житла й промислових площ влада може реагувати лише шляхом переговорів. Контролювати це складно, але ми спілкуємося з власниками площ і в переговорному режимі закликаємо їх установлювати економічно обґрунтовані ціни. Ми закликаємо власників до здорового глузду, щоб вони не перегинали палицю. Більшість дослухається» [42].

Та все ж західноукраїнські області не стали лідерами релокації бізнесу. Станом на 18.03.2024 р., від початку повномасштабної агресії з боку рф проти України було зафіксовано 18 944 переїзди бізнесу з одного регіону в інший. З них від загальної кількості: компанії у сфері оптової торгівлі – 39,4 %; будівництва – 6 %, нерухомості – 4,4 % відповідно, роздрібна торгівля – 3,8 %, транспорт – 3,7 %. Найчастіше підприємці переїжджають із Києва (33,2 %) та Дніпропетровщини (9,6 %), а також із Київської області (8,5 %). Наразі найпопулярніший маршрут для переїзду бізнесу – із Києва до Київської області. Цей шлях обрала 981 компанія. Другим за популярністю став напрямок із Київської області до Києва – 780 бізнесів. Замикає трійцю маршрут із Києва до Дніпропетровщини – 779 компаній. Треба зазначити, що Київ став лідером серед регіонів, куди релокуються підприємства, – майже 28 % від загальної кількості релокацій [37]. На нашу думку, Київська область стала найпопулярнішим регіоном для релокованого бізнесу із наступних причин. По-перше, Київська область розташована поруч із Києвом, що дозволяє бізнесу зберігати доступ до головних ринків, розвинутої інфра-

структури, одночасно перебуваючи у більш безпечному регіоні. Станом на 01.01.2021, кількість об'єктів інфраструктури розвитку підприємництва Київської області становила 427 одиниць, у тому числі 9 бізнес-центрів, 5 бізнес-інкубаторів, 2 технопарки, 10 індустріальних парків, 12 лізингових центрів, 67 небанківських фінансово-кредитних установ, 8 фондів підтримки підприємництва, 11 інвестиційно-інноваційних фондів і компаній, 3 інноваційні кластери та 88 інформаційно-консультативних установ. Також функціонує 78 громадських об'єднань підприємців, з якими налагоджена дієва співпраця органів виконавчої влади [43]. По-друге, Київська область приваблює як місцевих працівників, так і переміщених із прифронтових територій фахівців, що допомагає бізнесу швидко відновити роботу. Зауважимо, що Київська область посідає перше місце в Україні за кількістю внутрішньо переміщених осіб (328 тис осіб) [44].

Органи місцевого самоврядування допомагають релокованим підприємцям в отриманні грантів, надаючи інформаційну підтримку, сприяючи комунікації з потенційними донорами та організовуючи освітні заходи з питань грантової підтримки. Вони також можуть виступати партнерами в проєктах, що фінансуються грантами, та допомагати в підготовці необхідної документації. Наприклад, релоковане підприємство ТОВ «Альянс-СВК» отримало грантове фінансування від Європейського банку реконструкції та розвитку у сумі 28,5 тис євро на відшкодування пошкодженого майна та витрат, які підприємство понесло в ході релокації та в рамках програми «EU4Business відновлення, конкурентоспроможність та інтернаціоналізація МСП» [45] та фінансову допомогу в сумі 8 тис євро [46].

Отримання грантів релокованими підприємствами ефективно впливає на розвиток регіональної економіки, наповнення місцевого бюджету. Зокрема, на Кіровоградщині у 2024 р. релоковані підприємства сплатили 9,2 млн грн податків [47].

Висновки

Органи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у підтримці релокованого бізнесу. Вони активно впроваджують власні ініціативи, створюючи центри підтримки, програми допомоги, надаючи безкоштовні консультації релокованим підприємцям. З метою мотивації релокації бізнесу з прифронтових територій, місцеві ради ухвалюють різні програми з розвитку підприємництва, у яких окремі пункти присвячені матеріально-фінансовій, інформаційно-роз'яснювальній допомозі релокованому бізнесу. Органи місцевого самоврядування надають активну допомогу релокованим підприємцям у пошуку виробничих площ та кваліфікованих спеціалістів. Незважаючи на таку активну діяльність із боку службовців органів місцевого самоврядування, релоковані підприємці стикаються з чисельними проблемами: складнощі з підключенням до комунікацій, висока орендна плата на комерційну та житлову нерухомість, збереження аукціонів для оренди комунального майна. Також існують випадки недовіри релокованих підприємців до органів місцевого самоврядування.

Перспективами подальших досліджень є аналіз діяльності органів місцевого самоврядування у сфері допомоги релокованим підприємствам, які вирішили перенести виробництво на територію індустріальних парків.

Література

1. Малий та середній бізнес за місяць втратив $80 млрд. Як підприємці працюють в умовах війни. URL : https://forbes.ua/news/maliy-ta-seredniy-biznes-za-misyats-vtrativ-cherez-viynu-80-mlrd-yaki-problemi-ta-ochikuvannya-pidpriemstv-25032022-5015 (дата звернення: 01.06.2025).

2. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2022 р. № 246-р. «Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію». URL : https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 01.06.2025).

3. Методичні рекомендації у сфері місцевого економічного розвитку. Релокація під-

приємств та підтримка бізнесу громадами в умовах воєнного стану. Асоціація міст України. 2022 р. URL : https://auc.org.ua/sites/default/ files/library/merl.pdf (дата звернення: 01.06.2025).

4. Запит фракції «Рідне Закарпаття» від 14.03.2022 р. 21\13-14\22. URL : https://rada-uzhgorod.gov.ua/download_file? title=%E2%84%96676-vid-140320 22-pro-zapyt-deputativ. (дата звернення: 01.06.2025 р.).

5. «Центр Дія. Бізнес в Ужгороді». URL : https://business.diia.gov.ua/ center/uzhhorod (дата звернення: 01.06.2025).

6. Запасний варіант: як надати програмі релокації підприємств друге дихання. URL : https://www.unian.ua/economics/other/zapasniy-variant-yak-nadati-programi-relokaciji-pidpriyemstv-druge-dihannya-12129882.html (дата звернення: 01.06.2025).

7. Влада Ужгорода зустрілася із представниками релокованих підприємств (Фото). URL : https://zakarpattya.net.ua/News/223008-Vlada-Uzhhoroda-zustrilasia-iz-predstavnykamy-relokovanykh-pidpryiemstv-FOTO#:~: text=%D0%97%D0%B0 %D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8F%2C%20%D1%89%D0%BE%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%20%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0,%D1%81%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%82%D1%8C%20%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0-%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B1%D1%8E%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%82%D1%83 (дата звернення: 01.06.2025).

8. На Закарпатті влада створила привабливий інвестиційний клімат для залучення релокованого бізнесу. URL : https://pereiaslav.city/articles/312368/na-zakarpatti-vlada-stvorila-privablivij-investicijnij-klimat-dlya-zaluchennya-relokovanogo-biznesu#:~:text=%D0%AF%D0%BA%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%-86%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%87%D1%83%D1%94%20%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%-BD%D0%B5%D1%81%20%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%88%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F,%D0%B2%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%85%20%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%E2%80%93%20%D0%A3%D0%B6%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%2C%20%D0%9C%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B5%2C%20%D0%A5%D1%83%D1%81%D1%82 (дата звернення: 01.06.2025).

9. Програма підтримки підприємництва та релокації бізнесу в м. Ужгород на 2023-2025 роки. Рішення Ужгородської міської ради №946 від 10 листопада 2022 р. URL : https://rada-uzhgorod.gov.ua/download_file?title= %E2%84%96946-vid-10112022-prohrama-pidtrymky-pidpryiemnytstva-ta-relokatsii-biznesu-v-m-uzhhorodi-na-2023-2025-roky;#:~:text=%D0%92%20%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BA%D0%B0%D1%85%20%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97.%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%B1%D1%96%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81%20%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%B5,%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8%2C%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BB%D1%96%20%D1%81%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%88%D1%83%D0%BA%D1%83%20%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D0%B7%D0%B1%D1%83%D1%82%D1%83 (дата звернення: 01.06.2025).

10. Релокований бізнес: від гаджетів і бронників – до кавунів і сирних снеків. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3709448-relokovanij-biznes-vid-gadzetiv-i-bronikiv-do-kavuniv-i-sirnih-snekiv.html.

11. Релокація бізнесу: 358 компаній переїхали на Закарпаття. URL : https://suspilne.media/uzhhorod/254478-relokacia-biznesu-358-kompanij-pereihali-na-zakarpatta/ (дата звернення: 01.06.2025).

12. Переселенці, релокація бізнесу та відключення світла, – голова ОВА підсумував 2022 рік на Закарпатті. URL : https://suspilne.media/uzhhorod /349072-pereselenci-relokacia-biznesu-ta-vidklucenna-svitla-golova-ova-pidsumuvav-2022-rik-na-zakarpatti/ (дата звернення: 01.06.2025)

13. Стратегія розвитку Закарпатської області на період до 2027 року. Ужгород, 2024 р. URL : https://carpathia.gov.ua/storage/app/sites/21/Economics/ regional%20development%20strategy%20until%202027.pdf?utm_source=perplexity(дата звернення: 01.06.2025).

14. Информация о Ajax Systems. URL : https://forbes.ua/ru/profile/ajax-434 (дата звернення: 01.06.2025).

15. На Закарпатті фермер з Херсонщини вирощує кавуни. URL : https:// www.ukrinform.ua/rubric-regions/3570966-na-zakarpatti-fermer-z-hersonsini-virosue-kavuni.html (дата звернення: 01.06.2025)

16. Найбезпечніший регіон: як війна змінила демографію і економіку Закарпаття. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/yak-viyna-zminyla-demohrafiyu-i-ekonomiku-zakarpattya/33262403.html (дата звернення: 01.06.2025)

17. Львівщина – перша в Україні за кількістю релокованих підприємств. URL : https://loda.gov.ua/news/35592 (дата звернення: 01.06.2025).

18. Понад 5 тисяч робочих місць: які підприємства переїхали на Львівщину. URL : https://dyvys.info/2024/11/07/relokovanyj-biznes-na-lvivshhyni-yaki-pidpryyemstva-pereyihaly/#:~:text=%D0%A0%D0%B5%D0%B B%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%96,%2C%20%D0%B0%20%D0%B7%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%20%E2%80%94%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D1%96%D0%B2%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%83 (дата звернення: 01.06.2025).

19. «Про затвердження Програми сприяння розвитку підприємництва у Львівській міській територіальній громаді на 2023-2025 роки». Ухвала № 2591 від 06.12.2022. URL : https://city-adm.lviv.ua/lmr/lmrdownloads/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%20%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0%20%D1%83%20%D0%9B%D0%9C%D0%A2%D0%93%20%D0%BD%D0%B0%202023-2025%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8.pdf (дата звернення: 01.06.2025).

20. Львівські і релоковані підприємства можуть отримати фінансову допомогу від міста. URL : https://suspilne.media/lviv/314954-lvivski-i-relokovani-pidpriemstva-mozut-otrimati-finansovu-dopomogu-vid-mista/(дата звернення: 01.06.2025).

21. Бізнес – громаді, громада – бізнесу: львівський досвід взаємодії в умовах війни. *Децентралізація*. URL : https://decentralization.gov.ua/news/ 15879?page=4 (дата звернення: 01.06.2025).

22. Підприємцям Львова надали 4,5 млн грн з міського бюджету на підтримку бізнесу. URL : https://lenta.lviv.ua/society/2025/03/14/319555.html (дата звернення: 01.06.2025).

23. Ваучери на релокацію для підтримки бізнесу. URL : https://grant. market/opp/lmr-relocation (дата звернення: 01.06.2025).

24. Управління інвестицій та проєктів. URL : https://investinlviv.com/ dopomoga-u-relokacii/ (дата звернення: 01.06.2025).

25. Програма «Підтримка бізнесу у Львівській області на період воєнного ста-

ну», затверджена розпорядженням начальника обласної військової адміністрації від 07.04.2022 № 20/0/5-22ВА. URL : https://loda. gov. ua/documents/17838 (дата звернення: 01.06.2025)

26. Релокованому на Львівщину бізнесу презентували інструменти підтримки. URL : https://loda.gov.ua/news/41871 (дата звернення: 01.06.2025).

27. У Львові відкрили Центр для релокованого бізнесу (Відео). URL : https://city-adm.lviv.ua/news/science-and-health/medicine/297055-u-lvovi-vidkryly-tsentr-dlia-relokovanoho-biznesu-video (дата звернення: 01.06.2025).

28. Львівська міська рада: URL : https://city-adm.lviv.ua/news/society/ public-sector/298797-hranty-dlia-pidpryiemtsiv-na-vidnovlennia-relokovanoho-biznesu (дата звернення: 01.06.2025).

29. Релокований бізнес Львівщини може отримати підтримку в межах проєкту «Relocate together». URL : https://loda.gov.ua/news/60572 (дата звернення: 01.06.2025).

30. Ужасы релокации. Михаил Бойцов. Юрий Романенко. Ютуб-канал «Альффа и Омега». URL : https://www.youtube.com/watch?v=c1TcAraiECs) (дата звернення: 01.06.2025)

31. Релокація в дії: міський голова та депутати побували на підприємствах із зон бойових дій. URL : https://nov-rada.gov.ua/2022/05/26/ relokatsiia-v-dii-miskyj-holova-ta-deputaty-pobuvaly-na-pidpryiemstvakh-iz-zon-bojovykh-dij/ (дата звернення: 01.06.2025).

32. Релокація в дії! URL : https://nov-rada.gov.ua/2022/05/03/relokatsiia-v-dii/ (дата звернення: 01.06.2025)

33. Як громади з різних куточків України діють в умовах воєнного стану – відеоісторії. URL : https://decentralization.gov.ua/ news/15676?page=7 (дата звернення: 01.06.2025).

34. Програма економічного і соціального розвитку Івано-Франківської області на на 2022-2026 р., затверджена рішенням Івано-Франківської обласної ради № 276-10/2021 від 12 листопада 2021 року. URL : https://www.google. com/search?q=%D1%96%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE=chrome.69i57.20084j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (дата звернення: 01.06.2025).

35. В Івано-Франківську розпочав роботу центр підтримки бізнесу Save Business Now. URL : https://promprylad.ua/ua/v-ivano-frankivsku-rozpochav-robotu-tsentr-pidtrimki-biznesu-save-business-now/.

36. На Івано-Франківщині створили сайт для релокації підприємств з інших регіонів України. URL : https://suspilne.media/ivano-frankivsk/223549-na-ivano-frankivsini-stvorili-sajt-dla-relokacii-pidpriemstv-z-insih-regioniv-ukraini/ (дата звернення: 01.06.2025).

37. Релокація бізнесу: скільки компаній переїхали на Прикарпаття після початку повномасштабного вторгнення. URL : https://firtka.if.ua/blog/view/ relokatsiia-biznesu-skilki-kompanii-pereyikhali-na-prikarpattia-pisliapochatku-povnomasshtabnogo-vtorgnennia (дата звернення: 01.06.2025).

38. На Івано-Франківщину з Києва переїхала багатопрофільна компанія «Дукор». Що відомо. URL : https://suspilne.media/ivano-frankivsk/227068-na-ivano-frankivsinu-z-kieva-pereihala-bagatoprofilna-kompania-dukor-so-vidomo/ (дата звернення: 01.06.2025).

39. Як громади допомагають адаптуватися людям, котрі виїхали з охоплених війною територій – відеоісторії. URL : https://decentralization. gov.ua/news/15638?page=7 (дата звернення: 01.06.2025).

40. Як Івано-Франківську робити більше: релокація бізнесу та важливі питання зміни ринку праці. URL : https://firtka.if.ua/blog/view/iak-ivano-frankivsku-robiti-bilshe-relokatsiia-biznesu-ta-vazhlivi-pitannia-zminirinku-pratsi (дата звернення: 01.06.2025).

41. Релокація бізнесу в західні регіони: чому Прикарпаття не в лідерах (Фото). URL : https://pik.net.ua/2023/08/29/relokatsiya-biznesu-v-zahidni-regiony-chomu-prykarpattya-ne-v-liderah-foto/(дата звернення: 01.06.2025).

42. Урядові обіцянки не працюють. Як підприємець перевозив виробництво на захід України. URL : https://texty.org.ua/articles/107928/shcho-ne-tak-z-derzhprohramoju-relokatsiyi-biznesu-i-jak-tse-vypravyty-dosvid-pidpryyemtsja-i-porady-eksperta (дата звернення: 01.06.2025).

43. Комплексна програма «Конкурентоспроможна Київщина» на 2022-2024 роки, затверджена рішенням Київської обласної ради від 16.02.2022 № 213-09-VIII. URL : https://kor.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/Proiekt-Prohramy-Konkurentospr-Kyivshchyna-.pdf (дата звернення: 01.06.2025).

44. На Київщині зареєстровані майже 328 тис. переселенців. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3826846-na-kiivsini-zareestrovani-majze-328-tisac-pereselenciv.html (дата звернення: 01.06.2025).

45. На Кіровоградщині релоковані підприємства беруть участь у грантових програмах. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/ 3937055-na-kirovogradsini-relokovani-pidpriemstva-berut-ucast-u-grantovih-programah.html (дата звернення: 01.06.2025).

46. Як місцева влада може допомогти бізнесу: інструменти фінансової підтримки. URL : https://decentralization.ua/news/18312 (дата звернення: 01.06.2025).

47. На Кіровоградщині релоковані підприємства сплатили 9,2 млн грн податків URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3936670-na-kirovogradsini-za-devat-misaciv-relokovani-pidpriemstva-splatili-92-miljona-podatkiv.html (дата звернення: 01.06.2025).